

I situacija le živdengi palal e koncentracion lagerja

Gerhard Baumgartner

Germania | Austria | E socialistikane thema

➤ *Kana e nesave manuša save ačhile živde palal o Samudaripen/Holokausto irisajle, ande sa maj but kazura von xasarde penge familije thaj penge butja. Ama von sas došarde ke xoxavde anda' lengo internimos and-e koncentracion lagerja thaj ke dine rigate sarsavo ažutipen katar e pala-maripnaske autoriteta, save gele maj angle le butjasa sa kodole patjamatenca thaj angligodimatenca kaj sas len li beršenca thaj dekadencia anglal. And-i Germania thaj Austria, e restitucije vaj kompenzaciake pokinipnata kerde pes maj palal, ama reslo pes ži k-o maškar le beršesko 1990 kaj von te len ekzakto oferta. And-e socialistikane thema, e roma na sas pinžarde xič sar viktime le Samudaripnaske.*

“VON ZIVENAS DOSTA PRIMITIV, AMA VON SAS MESTE/SLOBODA”

And-o I trintonaj/mars 1961, o “Oberlandesgericht” (O Majbaro Regionalo Krisipen) andar Munchen decidisarel kaj “e gypsyura germanikane originake save živene akana and-i Polša” (save si roma deportime ande Lodz, Chulmo< Auschwitz thaj aver) te na oven thode k-e “buti zorasa vaj

quasi-phandipnaske kondicije” and-o nazistikano regimo. Dikh, von zivenas “and-e putarde lagerja, čuče židovikane pere/kvartalja vaj le fermijerjenca and-o them”, “dosta primitiv, ama meste/sloboda.”

– “Von sas kana-thaj-kana lile thaj thode k-i buti and-e armamentoske fabrike vaj and-e konstrukcije opr-e drama. Kadja sas i situacija ke von trubulas te keren buti telal o rakhipen/paza thaj spidine zorasa. [...] Čačes ke sas ci bilačo

tratamento, special kana varesave žene sas maj cerra lače butjake vaj na kamentenas te keren buti. [...]”

O maj baro cinismuso le situaciko sas dino kodolestar kaj phenelas pes ke kadaja nana-j xič buti zorasa, “anda kodo kaj ačaral e butjarne na sas restriktime and-e lengi sloboda vrama kaj sas len palal i buti”

Ill. 1 (xarnjardo thaj amboldino katar Hohmann 1990, p.176)

GERMANIA

Nana žanel pes o čačutno numero le romengo save ačhile živde andar o Samudaripen, anda' kodo kaj – eksepceja ovindoj o foro Hamburg, kaj ačhile pretele 500 sintura – e lokalo autoriteta palal o 1945 na lile sama te registrisaren o numero le mulengo thaj le živdengo. O numero le živdengo and-i Germania kerel pes estimacia ke si na maj but sar 5000. Kadala žuvinde irisajle ande diza lenge kherenge, zumavde te arakhen pumare njamurjenca thaj te tho palem k-o than penge peravde thaj lile/konfiskime butja, thaj astarde palem pengo živipen.

Kaj e roma sas viktime le Samudaripnaske, i germanikani ažutipnaski administracija sas te oven godorvali/re-

sponsabilo vaš lenge rovipnata/mangipnata sar manuša save ačhile živde andar e koncentracio lagerja. Ama but andar e administratorja na kamle te pinžaren ke e roma thaj e sintura sas persekutime pe rasialo rezonura thaj dikhle len vi maj dur sar “asocialo” žene, saven na sas len jekh čačipen te mangan kompenzaciake pokinimata. Vi kaj e Aliime Force spidine le Germanian te pokinel love le viktimize le nacional socialistikane persekucijenge and-o 1945, e “gypsyura” na sas liparde/mencionime varekaj ande kadala procedure. E lokalo autoriteta – sar e socialo ažutipnaski administracija and-o Berlin – thode diskriminatorutne kriterija vaš e roma thaj sintura save rovenas pen. Te kamenas te oven oficial pinžarde sar viktime, len trubulas len jekh permanento adresa thaj proba/čačaripen jekhe stabilo butjaki.

E ververe zonen okupimaske sas len verver sistemura restituciaci thaj kompenzaciace. And-e britanikane zone, e živde perdal o Samudaripe lenas jekh “Haftentschädigung” (pokinipen kompenzaciako vaš o phandlipen), andr-odova so ande amerikanikane zone i skema le kompenzaciaki thaj le restituciaki sas i maj barvali. Ama, k-o anglunipen le beršesko 1947, e lokalo ažutipnaske administracije responsabilo vaš o lačharipen le rovipnatengo thaj le diipnaske le lovengo kerdenas palem sombuti/kooperacia le kriminalo policiasa, kašte arakhen le “asocialuren, le kriminaluren thaj le xoxavnen andar kodola save rovenas pes”. Kadala “gypsy specialistura” andar i kriminalo policia, save ande nesave kazura sas direkt xamime ande nacional-socialistikane persekucije thaj deportacije, sas kodola save akana

“... E GYPSYURENGE ASOCIALO PROPRIETETURA...”

I decizia le generalo principoski lili le Germanikane Federalo Krisipnastar and-o 7 januara, 1956, na pinžarda o rasialo karaktero le persekuciako le romengi anglal o dekreto le Himmlerosko, andar 1942. Kadava žal palal e nazistikane regulacije, vi and-i argumentacia thaj vi and-i terminologia:

“Dikhindoj i angluni decizia p-o genaralo principio le SS Reichsführeroski thaj šero le germanikane policiako, lini and-o 8 decembra, 1938, kaske del pes bari importanca and-o krisipen, šaj dikhel pes užes ke vi kaj phenel pes palal e rasial-ideologiko butja, nanaj o rat/rasa i kauza katar aven e masure kaj lile pes, ama e aba sikavde asocialo proprietura le “gypsyurenge”, save aba dinesas and-e nakhle vremura e rezonura vaš e partikularo restrikcije thode kadale manuŝenge. Nanaj te las and-o dikhipej numaj e rasial-biologikane butja, ama te dikhas vi e eksperience kaj sas and-i vrama le maripnaski mamuj i “gypsykani” phukni/plaga; thaj fal pes ke si musaj te las and-o dikhipej i gypsykani problema perdal i natura kadale vicaki/rasaki. E rezonura vaš e masure sas thode sar avel, anda kodo kaj o dopaš-rat kerel o maj baro kotor le gypsykane bilačhimatengo, thaj pe aver rig sarre zumavimata kerde vaš o thanjaripen le romengo peletar anda kodo kaj si len jekh zuralo instinkto migraciako.”

III. 2 (amboldino katar Hohmann 1990, p. 172)

denas svatura le lokalo ažitipnaske administracijen ande lenge decizije dikhindoj e sinturenge thaj romenge mangipnata. Ande jekh specio kazo, and-o 1950, o “Landesentschädigungsamt” (kompenzacija ofiso) andar Munchen, dia rigate o mangipen jekhe žuvindesko andar e koncentracion lagerja Auschwitz-Birkenau thaj Ravensbrück, phenindoj sar argumento ke i rasilo motivacia dikhindoj leski persekucia na sas šužes sikavdi. Sa kasave kazura sas arakhle vi ande dokumentura andar i provinca Niedersachsen. Jekhvar le astaripnasa le Šudre Maripnasako, e žuvinde andar o Samudarijen xasarde pengo zuralo suportto katar i amerikantiko administracia, savi akana zumavelas te cirden paše late le neve germanikane politiko eliten ande lengo maripen mamuj o komunismo. Maj but, and-o berš 1950 e administracije vaš e germanikane kompenzacija astarde te angažisaren sa kodole rasialo biologisturen thaj politiko specialisturen save kheldesas jekh but baro rolo and-i nazistikani persekucia le sinturengi thaj le romengi. Sar thavdipen/rezulto andar kadaja sombuti/kooperacia, special e viktime le sterilizaciake-zorasas nijekhvar namaj lile kompenzacia vaš e bilačhimata kaj dukhavde len. And-o 1950, maj but žuvinde roma thaj sintura, savenge mangipnata sasas dine rigate le germanikane ažitipnaske administracijen,

gele k-o kris, ama and-o 1956 o germanikano “Bundesgerichtshof” (Federalo Bar le Justiciaki) dine rigate final lenge rovipnata, biprinžarindoj o rasialo karaktero le persekuciako le sinturengi thaj romengi anglal o dekreto le Himmlerosko andar 1942. Ama k-o agor, i decizia sas dini rigate and-o 1963. [III. 2]

AUSTRIA

Na purane rodipnata sikavde kaj e maj but andar e 11000 austrianura pečatime sar “gypsyura” le policiatar anglal o berš 1938 thaj le nacional socialisturendar palal o 1938, na žuvinde perdal o Samudarijen/Holokausto. Garavde dokumentura le policiake katar o agor le beršesko 1940 – save na but vrama palpale sas inkalavde andar o garavdipen – sikaven kaj numaj 10 procentja andar e manuša persekutime kaj sas “gypsyura” žuvinde perdal o Samudarijen. E kriminalo policia thaj vi e lokalo thaj themutne administratora gele mej dur penge angligodimatengo tratamentosa mamuj e roma ži karing o anglunipen le beršesko 1960, butivar zumavindoj te na pinžarel lenge rezidencialo lila ande gava kaj bešenas. And-e angluni dešeberšengi perioda palal o 1945, o guvernio dia instrukcia le polician te mangel lenge austrikanu themutnipen kanagodi sas posibilo. [III. 5]

“VORTA SAR E KONCENTRACION LEGERJA”

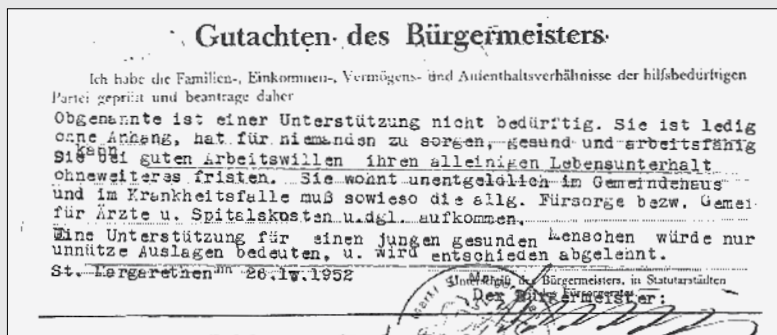
Trašavde thaj kovle, butivar nasvale, kodola save irisajle teljarde khančesa. Theresia Pfeifer, jekh romni andar Stegersbach, Burgenland, serel:

“Thaj svakones sas les jekh šukar kher. Na liam ni jekh šilingo vaš amare khera, ni barem kadaja. [...] Thaj me gelem k-o Stegersbach vaš o kher, kaj von šaj denas amen vareso, sogodi. Na liam khanč, absolut khanč. Našti kerasas khanč. Na liom khanč and-o Stegersbach, ni barem jekh kotororro manresko. Thaj sas mange nasul. Nijekh murš thaj nijekh žuvli na dia amen jekh kotororro manresko. [...] Sas sa peravdo, von peravde sa amare khera. Šo dasti kerasas ame? Kana avilam khere, sas vorta sar and-o koncentracion lagero. Na-s amen khanč, absolut khanč.”

III. 2 (amboldino katar Amesberger / Halbmayr 2001, p. 181)

Jekh specio austrikanu problema andine lan e xakaja/čačimata pe proprieteta le peravde “Zigeunersiedlungen”-esko (i “gypsykani” mahalawa) andar Burgenland. And-i periodo maškara e duj lumjake maripnata sas 130 mahalawe and-o Burgenland, ačaral thode karing e agorutne riga le gavenge, kaj živenas katar 30 k-o 300 manuša. But andar adala mahalawe arakhasas len and-e distrikura Oberwart thaj Güssing and-o telutno Burgenland, paš-e akanutne ungrikani thaj slovenikani granici. Kadala kompakto romane mahalawe sas kerde andar o 19-to šeliberš. Von sas generalo vazdine pe khetani phuv, ama e khera sas proprieteta le romengi. But andar lende na sas žangavde le faktostar kaj kasave “superaedificium”-ura šaj te oven registruime and-o registro le publiko proprietako. Palal i deportacia le romengi ande butjake thaj koncentracion lagerja, e mahalawe – but tikne eksepcienca – sas sastes peravde. E khera sas peravde vaj phabarde. Kadja, palal 1945, e žuvinde andar e koncentracion lagerja na daštisale te mangel palpale e xasarde thana, kaj na daštinas xič te keren proba ke von sas xulaja le kherenge. E khera le romenge sasve sasas vazdine pe privatu umala sas, ačaral, sloboda. [III. 3]

Ande bute gavende i proprieteta haj e butja le deportime romengere sas le thanutne populacijen. E khera sas pe-

III. 4 (kopia andar o originalo dokumentop, dini katar o autori)

And-o 1952, o primari katar Markt St. Margaethen, paš-o Eisenstadt, Burgenland, dia kada-va rezono vaš o diipen rigate jekhe mangipnasko/rovipnasko jekhe viktimako: “O rovjarno phenda opeder ke na trubul les nijekh ažitipen. Voj si korkori, nanaj dependento, na trubul te dikhel khandikastar thaj si sastevesti thaj lači butjake. Kana kamel, voj dašti kerel peske jekh trajo bi avere problemengo. Lan si la’ bipokindo than ande jekh kher le khetanipnasko, thaj, te nasvaljola, o generalo ažitipnasko sistemo thaj i komuniteta si te pokinen lake vaš e sastjaraja/doktorja thaj vaš o spitalo. Sogodi ažitipen vaš jekh terno thaj sastevesto ženo dašti numaj te anel bi trubutne pokinimata, thaj odoloske si dino rigate / režektive.” Numaj palal nesave berša, kana jekh nevo primari sas alosardo, lako mangipen sas solucionime.

“KAŠTE IMPRESIONISAREN, E GYPSYURA PHENEN KE SI ŽUVINDE ANDAR E KONCENTRACION LAGERJA”

I politika le deportaciaki le romengi sas tradini angler andr-o sasto them kadale konfidencialo dekretosa le ministrosko le andralipnasko (Departamento 4, Publiko Sekuriteta) [1948]:

“Andia pes amenge k-o pinžaripen ke e gypsyurengenge bilače keripnata palem sikavdjon ande varesave thana le themeske thaj šaj te anen amenge bilačhipen. Kašte imprisionisarel i populacia, e gypsyura phenen butivar pa pende ke sas and-e koncentracion lagerja. Sode vrama e regulacije le “Ausländerpolizeiverordnung”-esko (policiake thamja/zakonura dikhindoj le avrutnen) fal pes ke šaj te oven aplikime thaj isi posibilo te das len avri andar adava them, i problema kadala bilače gypsyurengi šaj te ovel lačhardi bimukindoj te bešen len and-o them haj astarindoj o keripen le deportacijengo. [...]”

III. 5 (amboldino katar Rieger 2003, p.530)

ravde thaj e materialura save maj dašti ovenas labjarde k-o keripen kherengo sas bikindile, khetanes le bitjenca andral o kher. E love kidine sas dine k-e regionalo ažitipnaske organizacije – palal 1943 and-o Berlin – save labjarde e love kašte financisaren e butjake lagerja thaj vi e deportacije and-e lagerja le meripnaske. But familie sinturengenge thaj lovarjenge paruvde penge butja ande zlagende vaj ande saumakune thaj rupune love, save sas lege lile kana phandle len. E roma na sas nijekhvar kompensime palal o xasaripen kadale lile/konfiskime molengo/valorjengo.

Kana e žuvinde roma kerde e kadja-phende “Opferfürsorge” mangipnata (mangimata vaš o lovikano “viktimgo socialo ažitipen”), von malavde pes bare angligodimatenca, save kolektiv phende ke von si “khandine” thaj “asocialo”. [III. 4]

O austriano “Opferfürsorgegesetz” (“socialo ažitipnaski lista le viktimgi”) andar 1947 kerdja duj kategorije viktimgenge. Kodolenge kaj marde pes and-i rezistenca thaj e manuŝenge persekutime pe politikane rezonura dia pes lenge “Amtsbescheinigungen” (oficialo lila/legitimacije), save ande varesave trujalipnata/čirkumstance delas lenge o šaipen te mangen penzia. E manuŝenge save “pe rateske, religikane vaj themutnimaske rezonura... sas dukhavde bare bilačhimatendar”, dia pes lenge numaj jekh “Opferausweis”

(“viktimgi legitimacia”), savi putrelas lenge drom k-e komunalo apartamentura, nesave takse thaj butjake avantažura. Čak palal 1949, kadala viktimgi le rasialo, religikane thaj nacionalisto persekuciake lile jekh “Amtsbescheinigung”, kana sasas phandle ande jekh koncentracion lagero. Dekana o phandlipen and-e butjake-zorasalagerja, i buti ande lagerja thaj vi vorta o Lackenbach (o maj baro “gypsykano” lagero andar o Reicho) na sas prinžarde sar phandlipen ande jekh koncentracion lagero, but austrikaneroma lile numaj jekh tikno potinipen vaj na lile khandi.

Numaj palal so i palemdikhli/revizuime forma le “Opferfürsorgegesetz”-aki (“socialo ažitipnaski lista le viktimgi”) sas aprobisardi katar o austriano parlamento, and-o 1961, e žuvinde katar o Lackenbach thaj aver butjake lagerja lile sar kompenzaciake love vaš i “restrikcija lenge personalo mestipnaski/slobodipnaski” 350 austrikaner šilinge vaš sarsavo čhon kaj bešte and-o lagero. E žuvinde andar e koncentracion lagerja lile 860 austrikaner šilinge vaš sarsavo čhon kaj sas phandle. O phandipen and-o Lackenbach thaj and-aver butjake lagerja nanaj ni avdives oficial pinžarde sar phandipen ande koncentracion lagero. Palal 1988, e žuvinde andar kadala lagerja resle, ake, te del pes lenge o kadja-phendo “Amtsbescheinigungen”, kana sasas phandle minimum

šov čhon ande svako andar lende, thaj kadaja delas len o šaipen te mangen jekh “viktimgi penzia” ande varesave cirkonstance. Kodova savo mangelas trubulas te ove čororro, te našti kerel buti thaj te ovel les jekh šužo registruimos k-i policia. Ama, kaj sas diskriminatorutni legislacia and-i perioda maškara e duj lumjake maripnata, thaj vi palal 1945, bute romen sas len penaloregistruimos, kaj thavdelas direkt andar e restrikcije kaj sas lenge thode, misaljake andar “vagabondažo”. Ande kazura kana e roma sas deportime ande butjake thaj koncentracion lagerja ande lengo kadja-phendo “asocialo” trajo, von našti mangenas restitucia ke pokinipnata thaj ni pensia viktimgi. Vaš but roma, i proba kaj mangelas pes lenge dikhindoj o tikno šaipen vaj o bi šaipen keripnaske butjake, kaj sas len sastipnaske probleme andar lengo phandipen, sas jekh pharo obstakolo, anda kodo kaj e oficialo ekzaminatorja le sastipnaske – kaj but andar lende kerdesas buti vi and-o nazistikano sistemo – but phares čačarenas e fiziko xandikapura kodolenge save sasas ande koncentracio lagerja. Vi and-e kazura kana sas evidentno e xandikapura, e medikalo ekzaminatorja butivar denas rigate i posibiliteta kaj kadala xandikapura šaj avenas andar o bilačo tratamiento andar e lagerja vaj ke sas les dajekh phandlipen kasave tratamentosa.

Vaš sarre viktime save lile numaj tikni restitucia vaj kompenzaciako pokinipen, i Austria kerdja and-o 1995 o “Nacionalo Fondo vaš e Viktime le Nacional Socialismoske”, haj athar e žuvinde roma lile pokinimata ži ke 70000 austrikanane šilinge, pretele 5000 euro. And-o berš 2000, o austrikanano guverno kerdja jekh aver fondo vaš o pokinipen kodolengo save sas roburja vaj butjarne zorasa, kaj roma andar i sasti Evropa šaj mangelas kompenzacijako pokinipen kana i buti kaj kerde lan sas maškar e akanutne granici le Austrikanane Themeske. E roma save sasas internime ande butjake vaj koncentracion lagerja andar o Germanikano Reich vaj and-e phuvja uštavde le Germaniatar šaj kerenas aplikacia k-o “Germanikano Fondo le Butjako Zorasa” vaš e kompenzacije.

Jekh recent dino avri rodipen/studio pe ekonomiko thaj socialo situacia le austrikanane romengi palal 1945 sikaivel i but bari marginalizacia le romane žuvindengi andar o Samudaripen ži k-o anglunipen le beršesko 1980. Lengo standardo živipnasko sas but-but tikneder komparativ kodolesa le majoritaro populaciako, ovindoj palpale 20e beršenca desar mangelas o standardo živipnasko le vramako. But andar lende bešenase ande apartamenturende jekhe sobasa/kamerasa thaj ande kherende bi toaletake vaj nanjarimaski-sobake, butivar 10 žene ande jekhe sobate, familienca kaj sas maj but generacije thaj durutne familiake njamura.

Anda kodo kaj sas phari i situacia le školupnaski and-e berša maškaral e duj maripnata, thaj kaj e romane xur-

de na sas mukle and-i škola palal o berš 1938, i majoriteta le žuvindengi andar o Samudaripen sas analfabeta. Palal o 1945, e xurde andar e romane familie – avindoj andar familie kaj vakerenas jekh minoritaro čhib, familije čorre thaj dada analfabeta – sas butivar thode ande školende vaš e xurde mentalo thaj fizoko xandikaposa, jekh buti kaj kerdja pes and-i Austria ži karing o agor le beršesko 1980. sar rezulto, lengo akceso k-i upruni edukacia sas virtual bi ekzistentno. O putardo drom le romengo k-o butjako placo/marketo sas limitime but deša beršenge k-e butja bikalifikime thaj k-e itineranto tradicionalo butja, thaj k-o bikinipen le produkturengo andar i agrikultura.

E SOCIALISTIKANE THEMA

And-e sovietikane zone le Germaniake, o avindo GDR (Germaniakani Demokratiko Republika), kašte oven registruime sar žuvinde viktime le nacional socialisto persekuciake, mangelas pes kaj e roma te probisaren lengo “antifaskisto-demokratiko patjaipen”, jekh kriterio kaj na mangelas pes nijekhe avere gruposke viktimgo. O čačutmo res kadale procedurako sas te den rigate le romen andar o priviledžiime grupo kodolengo oficial pinžarde sar anti-fasčistikane viktime. Kodola na but save resle te len kasavo pinžaripen, lile katar o them jekh penzia, kaj and-o GDR na kerelas ulavipen maškar e viktime le politiko vaj le rasialo persekuciake.

E sa maj but andar e socialistikane thema andar i Maškarutni thaj Divesutni Evropa na pinžarde le romen sar viktime le Holokaustoske. I stalinisto ideologia andar e berša 1940 ži k-o anglunipen le beršesko 1950, and-e sa maj but kazura dikhelas le “gypsyuren” sar jekh specialo kotororo andar i gavutni societeta, andar kaste mangelas pes specialo akcije/masure – sar and-o Ungriko Them – ama nijekhvar na kerde pes. I marginalo situacia le romengi and-e thema andar o “Divesutno Bloko” sas komplikime le avinde socialo tensijendar le familienca le fermierjenge andar e gava kaj živenas. Kadala tensije biandile andar e komunistikane kampanije vaš i kolektivizacia le phuvjengi, kaj e fermierja zumavde bi baxtagoresa/sukcesosa te na keren lan, thaj ande kaste e komunistikane administratorja šaj lile but agitatorja andar e roma bi phuvjakere.

Panda na xačarel pes jekh šuži piktura le situaciaki le romengi and-e palal-maripen komunisto thema. Ama jekh andar e bare institucije responsabilo vaš i diskriminacia mamuj e roma sas – athaj sar ande nijekh aver rig – e specialo departamentura andar e policiake force, save palal 1945 zumavde te živdjaren penge anti-“gypsykane” politike thaj praktike save kerdesas and-o angluni dopaš le 20to šeliberšeski. And-o Ungriko Them, misaljake, o Ministeri le Andrunipnasko astarda te kerel specialo personalo dokumentura vaš e “gypsyura”, save sas len jekh kali koperta, na loli sar sas standard, kašte dašti sigo te “segregisarel” len; jekh praktika savi sas mukli/abandonime k-o anglunipen le beršesko 1960.

Bibliografia

Amesberger, Helga / Halbmayr, Brigitte (eds.) (2001) *Vom Leben und Überleben - Wege nach Ravensbrück. Das Frauenkonzentrationslager in der Erinnerung. Band 2 – Lebensgeschichten.* Wien: Promedia | **Freund, Florian / Baumgartner, Gerhard / Greifeneder, Harald (2004)** *Vermögenszug, Restitution und Entschädigung der Roma und Sinti.* Wien: Oldenbourg | **Hohmann, Joachim S. (1990)** *Verfolgte ohne Heimat. Geschichte der Zigeuner in Deutschland.* Frankfurt am Main: Peter Lang | **Rieger, Barbara (2003)** *Roma und Sinti in Österreich nach 1945. Die Ausgrenzung einer Minderheit als gesellschaftlicher Prozeß.* Frankfurt am Main: Peter Lang